

SREDNJOVJEKOVNI PREDIO *BENE* U SPLITU

arheološka i onomastička istraživanja

prof. emeritus dr. sc. Tomislav Marasović
HR-21000 Split, Marasovićeve 8

doc. dr. sc. Marina Marasović-Alujević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
HR-21000 Split, Teslina 12

UDK: 904: 726.5 (497.5 Split) "653"
271.1 (497.5 Split) "653"
izvorni znanstveni rad
primljeno: 1. 12. 2005.
prihvaćeno: 15. 12. 2005.

Iznose se rezultati istraživanja srednjovjekovnog predjela Bene na sjevernoj obali Marjana u Splitu s arheološkoga, lingvističkoga, povijesnoga i konzervatorskog stajališta.

Muzej HAS vodio je 2002. i 2004. arheološka iskopavanja kojima su pronađeni ostaci ranosrednjovjekovne crkve sv. Benedikta. Ostaci su konzervirani i nad njima su restaurirani zidovi crkvice koja je vraćena kultu.

Ključne riječi: Split, Bene, Marjan, crkva sv. Benedikta, rani srednji vijek..

Naziv *Bene* za uvalu na sjevernoj obali poluotoka Marjana u Splitu, te ostatak oltarnog stupa s udubinama za moćnik (koji je stoljećima ležao u toj uvali) odavno su svratili na sebe pozornost istraživača kulturne baštine grada Splita, koji su pisali o toponimu i vezivali ga uz moguću srednjovjekovnu crkvu na tome mjestu.

Kad što je Veleučilište u Splitu dobilo koncesiju za korištenje uvale Bene i njezinih sportsko-rekreativnih i ugostiteljskih sadržaja, pokrenuto je i arheološko istraživanje kako bi se utvrdio točan položaj crkve i doznalo je li sačuvan bilo koji ostatak njezine arhitekture.

Već prvim sondiranjem godine 2002., koje je povjerenom Muzeju HAS u Splitu, pronađeni su ostaci bočnih zidova crkvice uz samu marjansku cestu, koja je, međutim, postala preprekom daljnjim istraživanjima. Stoga je zbog vrednovanja pronađenih ostataka i u cilju nastavka istraživanja cesta pomaknuta, zaslugom, među ostalim, i društva *Marjan*. Do nastavka istraživanja, ovaj put sustavnim iskopavanjem na pretpostavljenom položaju, došlo je u proljeće godine 2004. Pronađeni su preostali skromno sačuvani dijelovi crkve, koji su, prema sugestijama Konzervatorskog odjela u Splitu, konzervirani, a nad prekrivenim ostacima restaurirani su zidovi, poravnani je pod, postavljen izvorni oltarni stup, na prvobitno mjesto, te je uređen okoliš. Time je omogućeno ponovno posvećenje crkve, odnosno njezinih restauriranih ostataka.

Uređeno arheološko područje s ostacima crkve sv. Benedikta, koje se nalazi uz samu marjansku cestu, zapadno od nje, priključeno je rekreacijsko-ugostiteljskom kompleksu Bene, uz istoimenu uvalu na sjevernoj obali marjanskog poluotoka (sl. 1).

Prvo izvješće o iskopinama na Beni objavili su voditelji istraživanja 2002. godine,¹ ali nalaz nakon završetka istraživanja zaslužuje i iscrpniju obradu, s arheološkoga, povijesno-umjetničkoga i konzervatorskog stajališta, kao i onomastička te hagiografska proučavanja vezana uz ime naslovnika crkve.

¹ Marasović/Gjurašin 2003, str.133-137 (s 2 crteža).

POVIJESNA VRELA I PODACI O CRKVI PRIJE ARHEOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

U povijesnim se vrelima crkva spominje s topografskim oznakama: *in Monte Seranda, de Monte, suptus montem Mergnani, de Mergnano prope ripam maris*.²

S oznakom *de Monte* crkva se spominje 1362. godine.³ Zemljište oko crkve ("*terrenum circumdatum situm in Monte Serranda... ad ecclesiam Sti Benedicti*") navodi se u jednom drugom povijesnom vrelu iz 1434. godine,⁴ a nešto kasnije (1571.) spominje se crkveni beneficij.⁵

Taj je položaj nekoliko godine kasnije (1578.) posjetio nadbiskup Foconi, koji je crkvu opisao kao sasvim porušenu građevinu ("*penitus dirupta*"),⁶ a u vizitaciji nadbiskupa Priulija (1603.) spominju se samo njezine ruševine ("*aliqua vestigia*").⁷ U takvom je stanju crkva opisana i u najstarijem katastarskom planu Splita i okolice što ga je godine 1675. izradio Z. Calergi ("*Vestigie d'una chiesa distrutta di San Benedetto*"), ali na pogrešnom položaju, istočnije od uvale Bene, gdje se nalazila srednjovjekovna crkva sv. Nikole od Tulovice.⁸

U popisu kaptolskih zemalja iz godine 1755. ucrtana je crkvica s oznakom "*Era Chiesetta San Benedetto*" uz sam marjanski put, na istočnoj strani, koji se u tom segmentu pružao u smjeru sjever-jug⁹ (sl. 2). U nešto kasnijem popisu iz godine 1793. na tom istom položaju nema ubilježene crkve.

Oltarni stup (*stipes*) kao jedini materijalni ostatak iz crkve, koji se nalazio nedaleko od morske obale u uvali Bene zabilježio je Karaman 1932. godine.¹⁰

T. Marasović je godine 1994. uključio crkvu sv. Benedikta na Marjanu u katalog ranosrednjovjekovnih građevina u Splitu,¹¹ a godine 1998. objelodanio je snimku njezina oltarnog stupa.¹²

Opisujući godine 2001. marjanske crkvice, najviše podataka o crkvi sv. Benedikta do arheoloških istraživanja donio je P. Petrić, objavivši pregled svih poznatih povijesnih vrela.¹³

BENE KAO SANKTOREM

Toponim *Bene* jedan je od dvadesetak sanktorema proučenih na području Splita, koji su nastali po imenima ranosrednjovjekovnih crkava. Većina splitskih sanktorema pripada karakterističnom tipu, oblikovanom pomoću refleksa dalmatskog pridjeva *sanctus* kao prvim dijelom složenice u kojoj se u nastavku javlja hrvatski oblik hagionima (npr. *Sustipan, Supaval, Sućidar, Stomorija* i dr.).¹⁴

Manji broj sanktorema u Splitu oblikovao se na drugi način, izravno iz odgovarajućeg hagionima, pri čemu se izgubio prvobitni pridjev *sanctus*.¹⁵ U tom sanktoremskom tipu razlikuju se dvije skupine toponima: jedna je oblikovana supstantivacijom pridjeva imena titulara (npr. *Lovrinac, Dujmovača, Smijovača* i dr.), a druga izravnim preuzimanjem hagifonog toponima, ali u hipokorističnom obliku.

Toj drugoj skupini pripada toponim *Bene*, koji je hipokoristik hagionima *Benedikt*. Hipokoristici takvog tipa vrlo su česti u hrvatskim toponimima naročito u Splitu i općenito u Dalmaciji, primjerice *Bonifacije>Bone, Klement>Kleme, Šimun>Šime, Dujam>Duje, Bartul>Bare*.

Iz hipokorističnih formi svetačkih imena oblikovani su u okolici Splita i neki drugi sanktoremi koji odgovaraju tipu *Bene*, npr. *Fumija*, otočić i starokršćanska crkva južno od Čiova (*Eufemija > Fumija*), *Nofar*, uzvisina i crkva u Kaštelanskom polju (*Onofrije>Nofar*).

² Nadbiskupski arhiv u Splitu, br. 26; Petrić 2001, str. 89.

³ Kaptolski arhiv u Splitu, br. 63, s. 11 a

⁴ Nadbiskupski arhiv u Splitu, br. 26., str. 185

⁵ Kaptolski arhiv u Splitu, br. 191, f.27 v

⁶ Nadbiskupski arhiv u Splitu, Foconijeva visitacija.

⁷ Nadbiskupski arhiv u Splitu, Priulijeva vizitacija.

⁸ Calergijevu pogrešku prvi je uočio P. Petrić (Petrić 2001, str. 73-104).

⁹ Kaptolski arhiv u Splitu, str. 200 versa.

¹⁰ Karaman 1930.

¹¹ Marasović 1994, str. 264

¹² Marasović 1998, str. 47

¹³ Petrić 2001, str. 73-104

¹⁴ Putanec 1963, str.137-176

¹⁵ Marasović-Alujević 1985, str. 233-245; Marasović-Alujević 2003.

U ranosrednjovjekovnoj arheološkoj topografiji Dalmacije poznati su i drugi primjeri sanktorema, oblikovanih izravnim preuzimanjem hagionima ili njihovom supstantivacijom. Po starohrvatskoj crkvi sv. Mihovila u Brnazama kod Sinja nastao je sanktorem *Mijoljača*,¹⁶ a po istoimenoj starohrvatskoj crkvi u Pridrazi kod Novigrada sanktorem *Mijovilovac*.¹⁷ Jedan od ranosrednjovjekovnih arheoloških položaja u povijesnoj jezgri Dubrovnika nazvan je *Na Andriji* po crkvi sv. Andrije.¹⁸

U Splitu je u slučaju sanktorema Bene zbog davnog rušenja crkve i raznošenja njezinih ostataka bila sasvim zaboravljena uspomena na sakralni objekt, pa je u narodu (uključujući i napise u sredstvima informiranja) toponim shvaćen kao imenica u množini te se i danas tako rabi i sklanja (primjerice, kaže se: "Kupam se na *Benama*", umjesto: "Kupam se na *Beni*"). Tek s vrednovanjem novootkrivenih i restauriranih crkvenih ostataka moći će se toponimu vratiti njegov izvorni smisao.

KULT SV. BENEDIKTA I ULOGA BENEDIKTINOG REDA U IZGRADNJI SREDNJOVJEKOVNIH CRKAVA

Sudeći po broju samostana, štovanje sv. Benedikta spada među najraširenije srednjovjekovne kulture u Zapadnoj Europi, uključujući i Hrvatsku, osobito u njezinim primorskim područjima, Dalmaciji i Istri.

Otkad je Benedikt iz Nursije osnovao u Monte Cassinu najstariji crkveni red u zapadnom kršćanstvu, benediktinci su se naglo širili Zapadnom Europom, najviše u razdoblju od IX. do XII. stoljeća (od vladavine Karla Velikog do Clunyjskih reformi), i tek je s pojavom tzv. prosjačkih redova (franjevaca i dominikanaca) u XIII. stoljeću utjecaj benediktinaca počeo polako slabjeti. U Dalmaciji i Istri zabilježeno je više od stotinu muških i oko pedeset ženskih samostana benediktinskog reda.¹⁹

Povijesni događaji koji benediktince povezuju s Dalmacijom prate se od samog početka ranoga srednjeg vijeka, ako imamo u vidu okolnost da je pripadnik tog reda bio opat Martin, prvi papinski izaslanik, koji je oko godine 640. došao u hrvatske krajeve pokupiti kosti kršćanskih mučenika.

Preduvjeti za jači utjecaj benediktinaca na kulturu starohrvatske kneževine ostvarili su se sredinom IX. stoljeća, boravkom uglednog teologa Gottchalka na dvoru kneza Trpimira.²⁰

U X. se stoljeću osnivaju muški benediktinski samostani, kao što je primjerice onaj sv. Krševana u Zadru, koji će imati golemu ulogu u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj kraljevini, a u XI. stoljeću povijesna vrela bilježe osnivanje značajnih samostana ženskoga benediktinskog reda, u Biogradu (1060.), Trogiru (1064.), Zadru (1065.) Splitu (1068.).

Utjecaj benediktinaca na graditeljstvo i umjetnost u Dalmaciji može se pratiti u predromaničkom i ranoromaničkom razdoblju.

U predromaničkom su benediktinci podizali crkve uglavnom po tradicionalnim starokršćanskim uzorima, kao što je velika trobrodna jednoapsidna bazilika na Sustipanu u Splitu,²¹ ili pak adaptiraju kasnoantičke građevine poput Trpimirova oratorija u Rižinicama kod Solina.

U predromaničkom se razdoblju ističe u Dalmaciji i benediktinska kiparsko-klesarska radionica, koja je djelovala u doba kneza Branimira, a svoj je trag ostavila na liturgijskom namještaju mnogih starohrvatskih crkava u samoj kneževini ("Stupovi"-Biskupija, Muć, Nin, Benkovac, Lepuri) i u samim dalmatinskim gradovima (Split i Zadar).²²

Izravniju ulogu u graditeljstvu hrvatskoga i posebno dalmatinskoga ranog srednjovjekovlja imali su benediktinci u ranoromaničkom razdoblju, kada su ideje benediktinskoga kamadoljanskog ogranka, što ga je godine 1027. osnovao sv. Romuald, stigle na istočni Jadran.²³ Prijenosnik tih ideja bio je blaženi Gaudencije, koji je, postavši biskup u Osoru, u tom gradu osnovao opatiju sv. Petra. Ta je opatija ubrzo postala žarištem reformskih ideja na istočnojadranskom prostoru. Uz nekoliko bazilika u Istri slijedila je gradnja trobrodskih crkava u Dalmaciji, podignutih po istim tipskim obrascima tzv. internacionalnog stila

¹⁶ Gunjača 1955.

¹⁷ Gunjača 1963.

¹⁸ Čremošnik 1951, str. 9, br. 321. Žile 1996, str. 279

¹⁹ Ostojić 1963-1965; Šanjek 1993.

²⁰ Katić 1932, 4, 1-28

²¹ Marasović/Vrsalović 1963-1965, str. 175-208

²² Jakšić 2000, str. 192-213

²³ Jurković 1992; Jurković 1996, str. 325-338

(Sv. Petar u Supetarskoj dragi na Rabu, Sv. Andrija u Rabu, pregradnja Sv. Marije u Ninu, Sv. Marija u Zadru, Sv. Ivan u Biogradu, bazilika na Lokrumu).

Unatoč popularnosti benediktinskoga reda i brojnosti samostana, svetog Benedikta se rijetko susreće kao naslovnika srednjovjekovnih crkava, uključujući i one u sklopu benediktinskih samostana. U Splitu na Sustipanu naslovnik je sv. Stjepan, u Zadru sv. Krševan u muškoj, a sv. Marija u ženskoj benediktinskoj crkvi; u Biogradu titular crkve benediktinaca bio je sv. Ivan Evanđelist, a benediktinki sv. Toma; na Rabu je naslovnik muških opatijskih crkava sv. Petar, a ženskih sv. Ivan Evanđelist, a na Cresu sv. Petar u Osoru itd.

U popisu ranosrednjovjekovnih crkava u Dalmaciji, među više od četiri stotine zabilježenih naslovnika ime sv. Benedikta iznimno je rijetko.²⁴ Splitska crkva sv. Benedikta na Marjanu spada među te rijetke primjere.

Slično se zapaža i razmatranjem naslovnika crkava u razdoblju predromanike i romanike širom Europe (uključujući i opatijske crkve), u kojima osnivač benediktinskog reda spada među manje zastupljene titulare u odnosu na druge svece starokršćanskoga, karolinškoga ili kasnijega hagiografskog kruga.

Uloga svetog Benedikta kao osnivača reda najvažnijih srednjovjekovnih samostana u suvremenom je svijetu vrednovana godine 1964., kada je taj svetac proglašen jednim od zaštitnika Europe, a njegov se dan slavi jedanaestog srpnja.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Veleučilište u Splitu kao koncesionar područja Bene na sjevernoj obali Marjana u Splitu, pokrenulo je godine 2003. arheološka istraživanja u svrhu otkrivanja mogućih ostataka crkve sv. Benedikta i njihova vrednovanja u rekreacijsko-ugostiteljskom kompleksu.

Polazeći od pretpostavke da crkva potječe iz srednjeg vijeka, Veleučilište se obratilo Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu kao specijaliziranoj instituciji za arheološka istraživanja starohrvatskog razdoblja te uputilo prijedlog zajedničkog istraživačkog projekta, u koji je još bio uključen i Mediteranski centar za graditeljsko naslijeđe kao nositelj arhitektonske obrade i dokumentacije.

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika zatražio je i dobio konzervatorsku suglasnost za arheološka istraživanja na području Bene na Marjanu. Suglasnošću Konzervatorskog odjela u Splitu voditeljem istraživanja imenovan je Tomislav Marasović, a od strane Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika kao voditelj terenskih radova imenovan je Hrvoje Gjurašin.

Arheološka istraživanja provedena su od 6. studenog do 13. prosinca 2002., financijskim sredstvima koje je osiguralo Veleučilište u Splitu. Bila je angažirana skupina iskusnih radnika koji su i dotad sudjelovali u iskopavanjima. Arhitektonsku su dokumentaciju vodili arhitekti iz Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe: Snježana Perojević, Katja Marasović, Sanja Buble, Anka Plazibat, te Ophelia Richter (s Teksaškog sveučilišta, SAD). Fotografsku dokumentaciju vodio je Zoran Alajbeg (MHAS) i spomenuti arhitekti iz Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe.

Istraživanje u studenome i prosincu 2002. godine

Temeljem spomenutoga katastarskog crteža iz sredine XVIII. stoljeća na kojem je ucrtana crkva sv. Benedikta, određen je položaj početka iskopavanja, sjeverno od autobusne postaje, a neposredno uz cestu, sa zapadne strane. Na tom je položaju iskopana sonda u dužini od oko 13 metara u smjeru sjever-jug, a u širini do najviše 3 metra. Na približnoj dubini od oko 1.30 m pronađen je na južnoj strani sonde pravilno složeni suhozid od priklesanog kamena, a na sjevernoj strani, ispod mnoštva malternih grumena urušene građevine, pronađeni su zidovi crkve, temeljeni izravno na marjanskoj litici.

Otkrivena su dva segmenta bočnih zidova crkve u dužini od oko 2 m. Na oba zida ustanovljena je debljina od 55 cm. Zidovi su sačuvani samo u najnižem temeljnom sloju. Na sjevernom zidu jasno je uočena vanjska artikulacija plitkim nišama koje su karakteristične za ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji. Niše su vrlo plitke (10 cm), dobro zidarski obrađene tankim kamenom i žbukom. Otkrivene su dvije niše širine 80 cm i lezene među njima širine 50 cm (sl. 3). Niše, odnosno lezene otkrivene su i na južnome zidu.

²⁴ Popis je prikazan u knjizi T. Marasovića: *Dalmatia praeromanica*, pripremljenoj za tisak.

Sondom je zahvaćena zapadna zona crkve, ali samo zapadno pročelje nije ustanovljeno, jer je na tom mjestu povaden i temeljni kamen, a nisu uočeni ni njegovi tragovi na litici. Dalje prema zapadu nema ostataka crkvenih zidova. Između otkrivenih dijelova bočnih zidova ustanovljena je na podu prirodna litica, poravnana debelim slojem maltera. Već i na malom istraženom dijelu crkve moglo se ustanoviti da su zidovi bili građeni priklesanim lomljencima, karakterističnima za predromaničko graditeljstvo, ožbukanim na vanjskim površinama.

Arheološka su istraživanja iznijela na vidjelo i neke pokretne nalaze. Nađeni su komadi sedre, šupljikava vapnenca što se koristi u gradnji svodova. Uz komade žbuke koja očito potječe sa zidova crkve pronađen je veći broj obrađenih komada kamena. Na jednome od manjih ulomaka vidljiva je urezana crta, što upućuje na pretpostavku o hasti križa. Pronađeno je i nekoliko kostiju, ali tada nisu bili pronađeni grobovi, odnosno tragovi grobne arhitekture. Nađeni su tada i ulomci srednjovjekovne glazirane i obične keramike, te komad posude s profiliranim rubom.

Na mjestu pretpostavljenog ulaza u crkvu na samoj podnici pronađen je živac kamen izravnani žbukom, a na sjeverozapadnom kraju sonde otkriveni su ostaci zida, koji nije bio vezan s crkvom.

Iskopavanjima u studenome i prosincu godine 2002. istražilo se sve što se od crkve moglo istražiti, ne zalazeći u postojeću marjansku cestu.

Tim su istraživanjima dobiveni podaci koji su omogućili pretpostavke o izvornom izgledu crkve, a rezultati su postali osnovom i za prijedloge o daljnjim radovima na tom položaju.

Premda se već tada uočilo da su sačuvani ostaci srednjovjekovne crkve vrlo skromni, izrađen je prijedlog za nastavak istraživanja, ponajprije radi mogućnosti njezine današnje prezentacije. U Mediteranskom centru za graditeljsko naslijeđe u Splitu izrađen je program uređenja i konzervacije ostataka crkve sv. Benedikta, kojim je predviđena korekcija postojeće trase marjanske ceste.²⁵ Na osnovi prihvaćenog programa prof. dr. Ivo Lozić s Građevinskog fakulteta u Splitu (i predsjednik društva *Marjan*) izradio je projekt nove marjanske ceste u predjelu Bene.

Iskopavanja u proljeće godine 2004.

Do nastavka istraživanja došlo je u travnju i svibnju 2004., nakon što je korigirana trasa marjanske ceste. Iskopavanje i dokumentacija povjereni su istoj istraživačkoj ekipi što je vodila radove 2002. godine, kojoj su se pridružili poduzeće *Point*, angažirano na premještanju ceste i uređenju okoliša, te *Parkovi i nasadi*, zaduženi za sve hortikulture radove na tom području. Financijska sredstva za nastavak istraživanja, konzervaciju nalaza, restauraciju zidova i uređenje cijelog područja osigurao je Grad Split.

Iskopavanjem je zahvaćena površina pretpostavljenog pružanja crkve (sl. 4). Vrlo skromni ostaci zidova i malterne podloge mogli su se pratiti na sjevernom i na južnom zidu. Na istočnoj je strani pronađena samo malterna podloga koja je svojim polukružnim oblikom točno pokazala unutarnji tlocrt apside, ali je sve zide bilo povadeno i odneseno. Na kamenoj litici istočno od te polukružne podloge pronađeni su tragovi maltera, ali nedovoljni da bi se po njima moglo ustanoviti vanjsko lice istočnog zida, uključujući i vanjski obris apside (sl. 5).

Sjeverni zid pronađen je u ukupnoj dužini od oko 4 m, a gubi mu se trag na sjeverozapadnom i sjeveroistočnom uglu. U tom razmaku otkriveni su ostaci triju plitkih lezena, odnosno triju plitkih niša među lezenama, uglavnom istih dimenzija, koje su utvrđene prethodnim istraživanjima. Unutrašnje lice sjevernog zida ostalo je sačuvano ravnom crtom žbuke samo u srednjem segmentu.

Na južnom zidu također su sasvim nestali tragovi jugozapadnog ugla, ali su pronađeni ostaci prve lezene i druge niše, te četvrte lezene i niše. Na unutrašnjem licu tog zida izbočeni malter upućuje na zaključak da se tamo nalazila i jedna unutrašnja lezena.

Na cijeloj površini crkve ustanovljena je malterna podloga izravno naslagana na kamenoj litici, koja pokazuje pad od istoka prema zapadu. Znatno viša visinska kota prirodne litice u istočnom dijelu crkve nego u zapadnom upućuje na zaključak da je svetište s apsidom bilo povišeno za jednu stubu u odnosu na središnji i zapadni prostor za vjernike.

²⁵ Projektne skice tada pretpostavljenog izvornog izgleda crkve i uređenja iskopina izradila je Katja Marasović. Nacrti su objavljeni u izvještaju Marasović/Gjurašin 2003, sl. 1 i 2

Pločnik nije pronađen *in situ*, ali nekoliko ulomka glatko obrađenih ploča dokazuje da je crkveni pod bio popločan. Pronađeni su mnogi komadi priklesanog kamena koji su pripadali zidovima, komadi sedre sa svoda apsida ili broda te tankih škriljevih ploča s krova.

Izvan crkve s njezine sjeverne i južne strane pronađeni su ostaci kostura ukopanih izravno u zemlju.

Liturgijski namještaj

Od prvobitne crkve ostali su sačuvani dijelovi oltara i oltarne ograde. Odavna je već bio poznat oltarni stup (*stipes*) okrugla presjeka, oštećen pri dnu i pri vrhu, koji je detaljno proučen i snimljen. Dužina stupa je 115 cm, a promjer 50 cm. Na njegovoj gornjoj strani je pravokutna udubina, obrubljena plitkom profilacijom; služila je za smještaj relikvijara, koji je odozgo bio pokriven pločom. Po sredini stupa ostao je žlijeb, vjerojatno nastao konopom, što upućuje na zaključak da je stup duže vrijeme služio za vezivanje brodova koji su se sidrili u uvali Bene. Površina stupa izbrazdana je udubinama, znakovitim za kamen u moru izložen prstacima, pa to upućuje na zaključak da je *stipes* srednjovjekovne crkve jedno vrijeme ležao u moru (sl. 6 i 7).

Pronađen je i mramorni ulomak s izbočenom profilacijom koji je možda pripadao menzi.

Oltarnoj su ogradi vjerojatno pripadala dva profilirana ulomka.

U nasipu sjeverno od crkve otkriven je ulomak kapitela, klesarski obrađen na tri strane stepenastom profilacijom (sl. 8). Može se pretpostaviti da je pripadao oltarnoj ogradi i podržavao trabeaciju.

Ulomak ploče slične profilacije mogao je pripadati pluteju iste ograde (sl. 9).

Izvorni izgled i dimenzije srednjovjekovne crkve

Na osnovi oskudnih ostataka pronađenih iskopavanjima ipak se moglo zaključiti da je crkva sv. Benedikta na Marjanu bila jednobrodna građevina s polukružnom apsidom na istočnoj strani, presvođenom polukalotom (sl. 10 i 11). Crkveni je brod bio vjerojatno presvođen bačvastim svodom, natkriven dvostrešnim krovom od kamenih ploča. Vanjske plohe crkve bile su raščlanjene plitkim nišama (po pet na svakom zidu), ali u prilično nesimetričnu rasporedu, jer je prva istočna niša na južnom zidu bila znatno udaljenija od odgovarajuće niše na sjevernom zidu. Unutrašnje raščlanjivanje ostaje nepoznato zbog malog stupnja sačuvanosti, ali se po ostacima maltera može pretpostaviti trodijelna podjela s dvama parovima unutrašnjih lezena koje su pojasnicama bile spojene s lezenama suprotnog zida te su tako podupirale trotravejni bačvasti svod.

Ostaje otvorenim pitanje je li vanjski oblik apsida bio polukružni ili pravokutni. Pravokutna je varijanta znatno rasprostranjenija u ranosrednjovjekovnoj Dalmaciji, pa je u našim nacrtima pretpostavljenog izvornog izgleda crkve predložena varijanta polukružna tlocrta apsida s unutrašnje strane, a pravokutnog s vanjske.

Već u prethodnom istraživanju ustanovljeno je da se izgubio svaki trag zapadnom zidu, pa je njegov položaj određen uglavnom proporcijama i položajem prvih niša na sjevernoj i južnoj strani. Ulaz se bez sumnje nalazio na sredini zapadnog zida, na kojem je idejnom rekonstrukcijom predloženo i postojanje široke niše na pročelju, znakovite za sve crkve iste tipske skupine. Tragovi polukružne apsida pokazuju da je na istočnoj strani bilo svetište i dokazuju pravilnu orijentaciju crkve, kojoj se uzdužna os gotovo poklapa s idealnim pravcem zapad-istok.

Vanjska širina crkve od 4,55 m sigurno je utvrđena već u prvoj fazi istraživanja, isto kao i unutrašnja širina od 3,50 m, te debljina zida od 55 cm. Siguran je i promjer polukružne apsida od 2 metra, dok je ukupna vanjska dužina od 8,20 samo pretpostavljena mjera. Iz sačuvanih ostataka i pronađenih dijelova zida proizlazi da je crkva bila građena priklesanim lomljencima, zidanim u nepravilnim redovima, a sve vanjske i unutrašnje površine bile su prekrivene žbukom.

Od liturgijskog namještaja u unutrašnjosti sigurno je utvrđen oblik oltara, koji je pripadao jednostavnom tipu s monolitnim *stipesom* kružna presjeka i s menzom profiliranoga ruba. Menza je prekrivala moćnik koji se nalazio u dubini pri vrhu *stipesa*.

Ulomak profiliranog kapitela upućuje na zaključak da je oltarna ograda pripadala visokom tipu s trabeacijom, možda i s trokutastim tegurijem, kojeg ostaci nisu pronađeni. Oltarna ograda slične profilacije stupova (sl. 12) i pluteja pronađena je u crkvi sv. Mikule u Velom varošu u Splicu.²⁶

²⁶ Marasović 1994, str. 212-216

Tipska prijadnost i vrijeme gradnje crkve

Iz nacrtta pretpostavljenog izvornog izgleda proizlazi da je crkva sv. Benedikta u Splitu pripadala vrlo raširenom tipu jednobrodnih građevina, raščlanjenih plitkim nišama na vanjskim površinama bočnih zidova i s polukružnom apsidom na istočnoj strani. Ako je, kako pretpostavljamo, unutrašnjost crkve bila raščlanjena lezenama i pojasnicama, odnosno da je bila podijeljena u tri dijela, onda crkvu možemo svrstati u tipsku skupinu jednobrodnih longitudinalnih građevina, karakterističnih za jadransko područje i poglavito za srednju Dalmaciju, s obzirom na okolnost da u južnoj Dalmaciji prevladava jednobrodni kupolni tip.²⁷

S tipskog se stajališta crkva sv. Benedikta može usporediti s crkvama Gospe kraj Mora u Trogiru i sv. Luke u Lastovu, odnosno s crkvom sv. Jurja kod Nerežišća na Braču (ako je splitska crkva imala polukružnu apsidu u vanjskom i unutrašnjem tlocrtu). Tipski je splitskome Sv. Benediktu bliska i crkva sv. Jurja u Radunu kod Kaštel Staroga, koja je međutim nešto dužih proporcija s obzirom na okolnost da pripada tipskoj varijanti s četverodijelnom unutrašnjom raščlambom.

Iako se crkva sv. Benedikta na Marjanu u dokumentima spominje tek u XIV. stoljeću, može se pretpostaviti njezino ranosrednjovjekovno porijeklo na temelju triju osnovnih pokazatelja.

Način gradnje s priklesanim lomljencima, zidanima u nepravilnim redovima, prekrivenima žbukom na vanjskim i unutrašnjim površinama, svojstven je predromaničkom graditeljstvu od VII. do kraja XI. stoljeća, s time da se u nekim dalmatinskim sredinama isti način zidanja zapaža još i u XII. stoljeću.

Spomenute tipske osobine, koje crkvu sv. Benedikta u Splitu vezuju uz tipsku skupinu crkava s nišama u Dalmaciji, sužavaju široko razdoblje ranog srednjeg vijeka na XI. stoljeća.

Pronađeni ostaci kapitela oltarne ograde, posebno u usporedbi s crkvom sv. Mikule u Velom varošu u Splitu, u kojoj slična klesarska obrada pripada drugoj fazi *cancelluma* još će više sužiti taj raspon, na sam kraj XI. stoljeća, i dopustiti mogućnost datiranja čak i u početak XII. stoljeća, kada je pleterni ukras bio uglavnom sasvim nestao iz klesarskog ukrasa liturgijskog namještaja u Dalmaciji.²⁸

KONZERVACIJA I RESTAURACIJA CRKVE

S obzirom na skromne ostatke crkvene arhitekture, po završetku istraživanja postavilo se pitanje daljnje sudbine pronađenih ostataka, koje se svelo na dva prijedloga: nalaze zatrpati zemljom nakon izrade iscrpne dokumentacije ili ih konzervirati i restaurirati, odnosno vrednovati u današnjem prostoru predjela Bene. Voditelji istraživanja opredijelili su se za drugi prijedlog i u tome dobili punu podršku društva *Marjan*.

Konzervatorski odjel u Splitu podržao je prijedlog današnje valorizacije ostataka, uz uvjet da se izvorni ostaci konzerviraju i prekriju, a iznad njih djelomično restauriraju zidovi.

Slijedom takvog uvjeta cijela iskopana i istražena površina crkve prekrivena je slojem geotekstila, nad kojim je nabačen sloj tucanika (sl. 13). Tim je slojevima ostvaren fizički prekid između autentičnih ostataka i restauriranih dijelova zida.

U točnoj projekciji izvornih dijelova restaurirani su zidovi crkve prema pretpostavljenom izvornom izgledu s apsidom unutarnjeg polukružnog i vanjskog pravokutnog obrisa. Restauracijom do prosječne visine zidova od oko 50 cm nisu uključeni drugi nesigurni elementi prvobitnog izvornog izgleda, poput niše na pročelju ili obnove poda u dvije razine. Visinu poda prezbiterija odredio je položaj prirodne litice, pa je u tom dijelu obnovljen i pločnik od pronađenih ploča, a ostatak je također prekriven tucanikom.

Autentični oltarni stup restauriran je i postavljen na pretpostavljeno izvorno mjesto u prezbiteriju.

Pristup ostacima crkvice ostvaren je iz rekreacijskog područja Bene, a razlika u visini između gornje razine ceste riješena je okolnim zidovima. Uređenju neposrednog okoliša pridonosi i zasađena trava izvan zidova crkve, odnosno nasade biljaka i cvijeća na gornjoj razini.

Radovi su završeni za svečanost proslave Dana Grada Splita i obilježavanja godišnjice društva *Marjan*, u proljeće 2004. godine, a već istog ljeta posvećenjem restauriranih ostataka crkve omogućeno je da se prvo bogoslužje u obnovljenom prostoru održi 11. srpnja, na Dan svetog Benedikta (sl. 14).

²⁷ Marasović 1978, str. 5-129; Marasović 1994.

²⁸ Marasović 1994, str. 212-216

ZAKLJUČAK

Ostaci srednjovjekovne crkve sv. Benedikta, koja je dala ime današnjem predjelu Bene u Splitu, porušene u XVII. stoljeću i potom sasvim zaboravljene, otkriveni su arheološkim istraživanjima 2002. i 2004. godine.

Nakon što su proučena povijesna i grafička vrela i objašnjena etimologija toponima Bene, već su prvim sondiranjem pronađeni skromni ostaci crkve, koji su u nastavku istraživanja otkopani na cijeloj površini prvobitne građevine.

Istraživanjem je utvrđeno da je crkva sv. Benedikta bila jednobrodna građevina s polukružnom apsidom na istočnoj strani, raščlanjena plitkim nišama na vanjskim površinama bočnih zidova.

Takvim oblikom crkva se sasvim uklapa u poznatu tipsku skupinu ranosrednjovjekovnih crkava, znakovitu za srednjodalmatinsko područje, koja se datira u kraj XI. stoljeća. Po tome se i crkva sv. Benedikta u Splitu može datirati u kraj XI. ili čak početak XII. stoljeća, kao doba u kojem je pleterni kiparski ukras zamijenjen stepenastom romaničkom profilacijom.

Izvorni ostaci crkve su konzervirani, a iznad njih su restaurirani zidovi koji pokazuju prostor ranosrednjovjekovne građevine. Ponovnim posvećenjem prostora nad preostatom izvornog oltara građevina je vraćena kultu, pa osim svoje spomeničke vrijednosti, kojom širem sportsko-rekreacijskom i ugostiteljskom području daje i kulturno-povijesni sadržaj, ponovo ima i onu bogoslužnu, kao jedna od rijetkih crkava u nas posvećena svetom Benediktu, zaštitniku suvremene Europe.

POPIS LITERATURE

Čremošnik 1951

G. Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Zagreb, 1951.

Gunjača 1955

S. Gunjača, *Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja*, Starohrvatska prosvjeta, s. III, 4, Zagreb 1955, 85-134

Gunjača 1963

S. Gunjača, *Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada*, Starohrvatska prosvjeta, s. III, 8-9, Zagreb 1963, 7-66

Jakšić 2000

N. Jakšić, *Klesarstvo u službi evangelizacije*, Hrvati i Karolinzi (Rasprave i vrela), Split 2000.

Jurković 1992

M. Jurković, *Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu*, Starohrvatska prosvjeta s. III, 20, Split 1992, 191-213

Jurković 1996

M. Jurković, *Pojava romaničke arhitekture u Hrvatskoj*, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Znanstveni skup i okrugli stol, 6.7. i 8. listopada, Zagreb 1996, 325-338

Karaman 1930

Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930.

Katić 1932

L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Bogoslovna smotra 2, Zagreb 1932, 1-28

Marasović 1978

T. Marasović, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Zagreb 1978, 5-129

Marasović 1994

T. Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split 1994.

Marasović 1998

T. Marasović, *Prva stoljeća grada Splita*, Split 1998.

Marasović-Alujević 1985

M. Marasović-Alujević, *Sanktoremski toponimi na području srednjovjekovnog Splita*, Zbornik Šeste jugoslavenske onomastičke konferencije 1985, SANU, Odelenje jezika i književnosti, knjiga 7, Beograd 1987, 233-245

Marasović-Alujević 2003

M. Marasović-Alujević, *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici*, Split 2003.

Marasović/Gjurašin 2003

T. Marasović/H. Gjurašin, *Arheološka istraživanja crkve sv. Benedikta, Uvala Bene, sjeverna obala Marjana - Split*, Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva br. 1, XXV/2003, Zagreb 2003, str.133-137

Marasović/Vrsalović 1963-1965

T. Marasović/D. Vrsalović: *Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu. Arheološka istraživanja*. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXV-LXVII/1963-1965, Split 1971, 175-208

Ostojić 1963-1965

I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj i u ostalim našim krajevima*, I-III, Split, 1963-1965.

Petrić 2001

P. Petrić, *Marjanske crkve - spomenici*, Marjane, naš Marjane, Split 2001, 73-104

Putanec 1963

V. Putanec, *Refleksi starodalmatoromanskog pridjeva Sanctus u onomastici obalne Hrvatske*, Slovo 13, Zagreb, 1963, str.137-176

Šanjek 1993

F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb 1993.

Žile 1996

I. Žile, *Novi nalazi predromaničke plastike u dubrovačkom kraju*, Starohrvatska spomenička baština, Rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža, Znanstveni skup i okrugli stol, 6.7. i 8. listopada, Zagreb 1996, 279

Riassunto

BENE-SITO MEDIVALE A SPALATO (RICERCA ARCHEOLOGICA ED ONOMASTICA)

Parole chiavi: Split, Bene, Marjan, chiesa di S. Benedetto, alto medioevo.

L' articolo rivela i risultati delle ricerche onomastiche ed archeologiche, effettuate su Bene, sito medievale sulla costa settentrionale della penisola di Marjan a Spalato. Il nome del sito è un toponimo, formato dall'ipocoristico del nome croato Benedikt derivato dal latino Benedictus (Benedikt>Bene). Il toponimo appartiene ad un tipo di nomi non molto frequenti, nei quale si è perduto il prefisso sanctus, applicato al maggior numero dei nomi di luogo derivati dagli agionimi altomedievali.

Il culto di San Benedetto si sviluppava durante l' alto medio evo dopo che il santo aveva fondato a Monte Cassino il primo monastero del suo ordine. I Benedettini hanno avuto un grande influsso ecclesiastico e culturale anche in Croazia, soprattutto in Dalmazia ed in Istria dove furono fondati più di cento monasteri maschili e circa cinquanta femminili. Nonostante ciò, San Benedetto non fu spesso titolare di una chiesa e perciò quella di Spalato costituisce una delle pochissime eccezioni.

Nelle fonti storiche la chiesa appare per la prima volta nel XIV secolo, ma per posizionare il luogo della chiesa sembra particolarmente importante un documento del 1755 relativo ai beni del Capitolo dei canonici spalatini con un disegno dell' edificio e con la descrizione seguente: „Era Chiesetta San Benedetto“. Questo dato si è rivelato molto utile per la localizzazione della posizione della chiesetta nelle ricerche archeologiche svolte negli anni che vanno dal 2002 al 2004.

Nella prima fase delle ricerche sono stati scoperti dei residui delle mura nella parte occidentale della chiesa, ma la facciata andò completamente distrutta. La continuazione delle ricerche verso oriente fu impedita dalla strada. Fu, perciò, proposta la sua dislocazione, dopo di che si è proceduto con la seconda fase degli scavi effettuati questa volta sull' intera area della chiesa.

I risultati delle ricerche hanno dimostrato che i residui della chiesa erano piuttosto modesti. Sono state portate alla luce le fondamenta dei due muri laterali costruiti direttamente sulla roccia naturale. Ambedue le mura erano articolate sul lato esterno con delle nicchie poco profonde. Anche il muro orientale era completamente distrutto, ma la forma dell' abside semicircolare si è conservata grazie ad un strato di malta pavimentale, rimasta dopo la completa estrazione delle pietre.

Sebbene modesti, i resti rinvenuti permettono di individuare l' aspetto originario della chiesa presentato nei disegni. Si tratta di un edificio longitudinale a navata unica con l' abside semicircolare sul lato orientale, la quale, probabilmente, era di pianta esterna rettangolare, caratteristica per un intero gruppo tipologico nella Dalmazia altomedievale. L' interno della chiesa era probabilmente diviso da due coppie di pilastri i quali supportavano la volta.

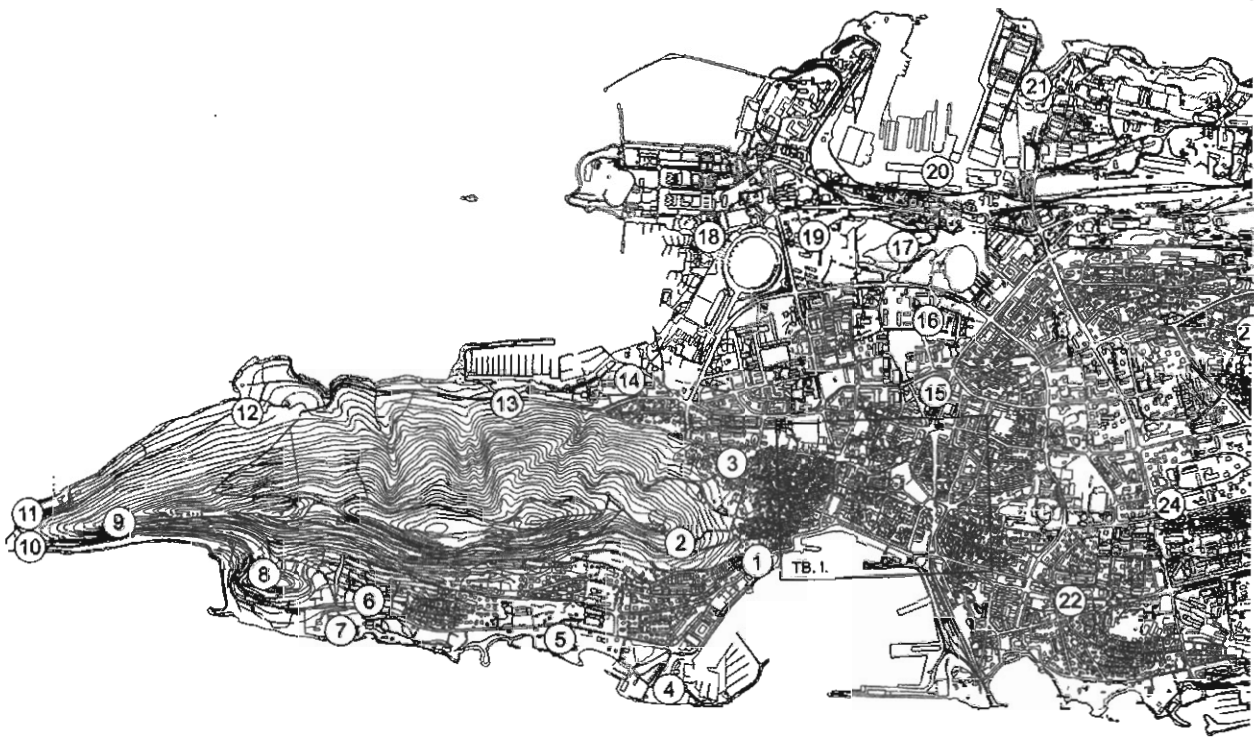
Si è conservata anche la colonna (stipes) dell' altare, sulla quale fu inciso un incavo per le reliquie. Un frammento profilato apparteneva, probabilmente, al capitello della pergola.

Le caratteristiche morfologiche, la tecnica edilizia con pietre rústicamente tagliate (opus incertum) e la profilazione del capitello portano alla conclusione che la chiesa sia stata costruita verso la fine del XI oppure all' inizio del XII secolo.

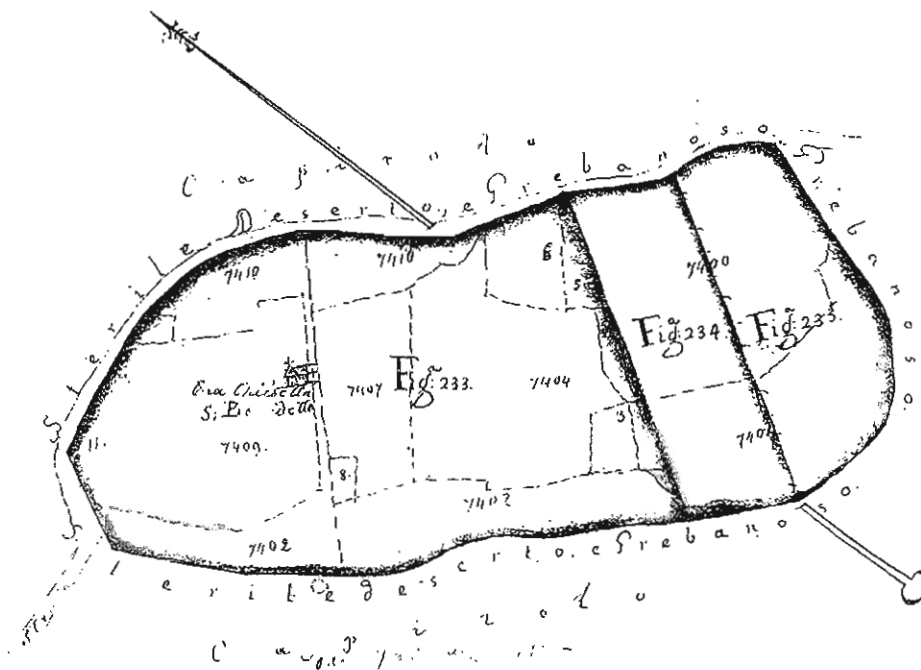
Gli avanzi trovati sono conservati con una copertura in geotessuto e con un strato di ghiaia sopra il quale sono state ricostruite le mura della chiesa ad un' altezza circa mezzo metro. È stato restaurato parzialmente anche il pavimento con delle piastre originali trovate durante gli scavi e nel presbiterio è stata posta la colonna dell' altare.

I restauri hanno reso possibile la consacrazione della chiesetta, nella quale dal 2004 si celebra la santa messa ogni 11. luglio, giorno di San Benedetto, santo protettore dell' Europa moderna.

Tradotto da: M. Marasović-Alujević

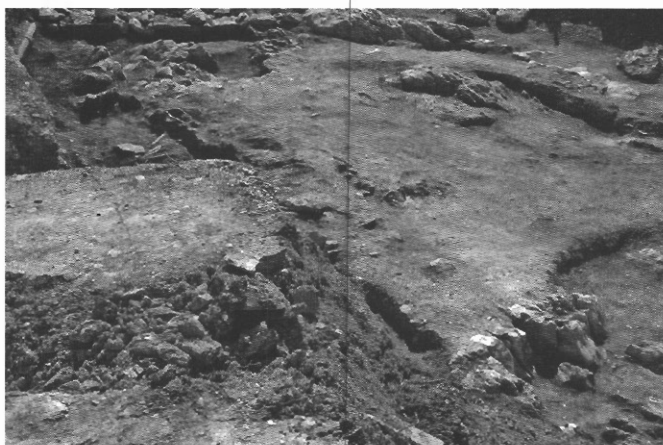
sl. 1 Marjanski poluotok u Splitu s označenim ranosrednjovjekovnim crkvama. Brojem 12 označen je položaj crkve sv. Benedikta.

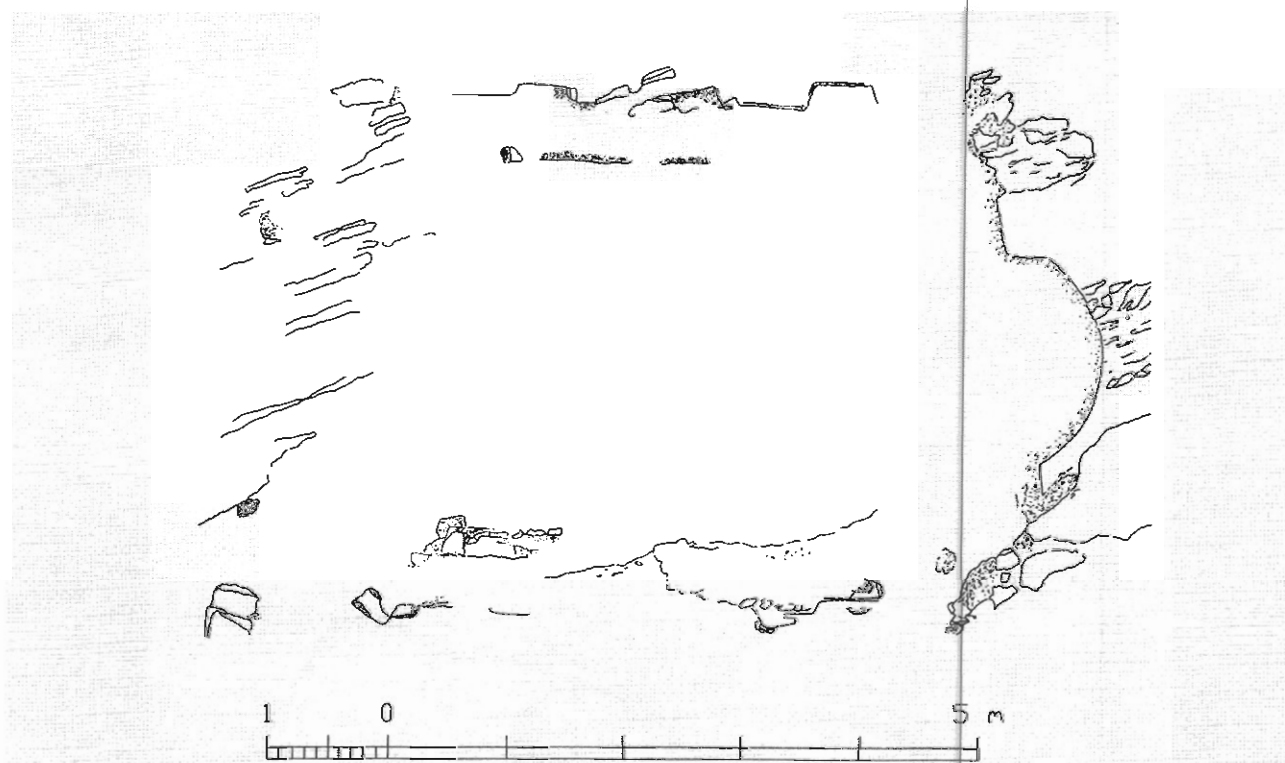
sl. 2. Detalj katastarskog plana iz 1755. godine s ucrtanim položajem crkve sv. Benedikta (Nadbiskupski arhiv u Splitu)

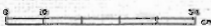
sl. 3. Segment sjevernog zida crkve, raščlanjen plitkim nišama, otkriven istraživanjem 2002. godine (foto: Z. Alajbeg)

sl. 4. Ostaci crkve otkriveni iskopavanjem 2004. godine (foto: Z. Alajbeg)

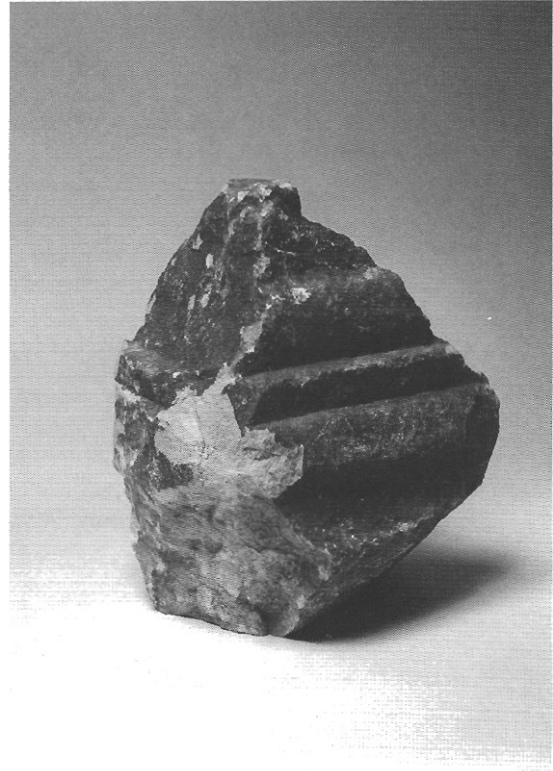
sl. 5. Tlocrt pronađenih ostataka crkve sv. Benedikta

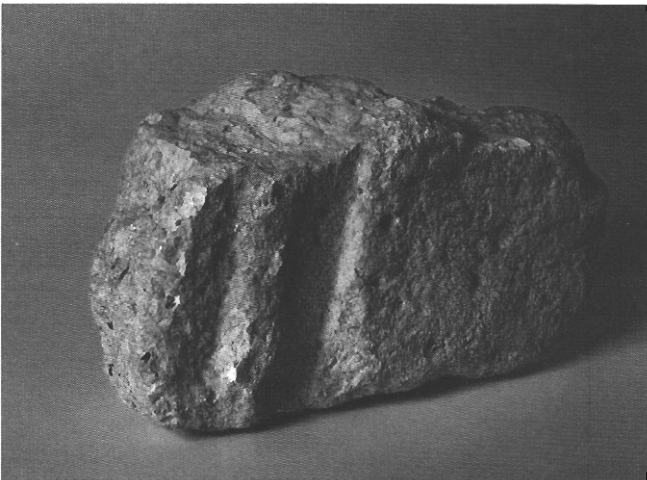
sl. 6. Oltarni stup iz crkve sv. Benedikta (snimila K. Marasović)

sl. 7. Oltarni stup tijekom restauracije
(foto: Z. Alajbeg)

sl. 8. Ulomak kapitela oltarne ograde
(foto: Z. Alajbeg)

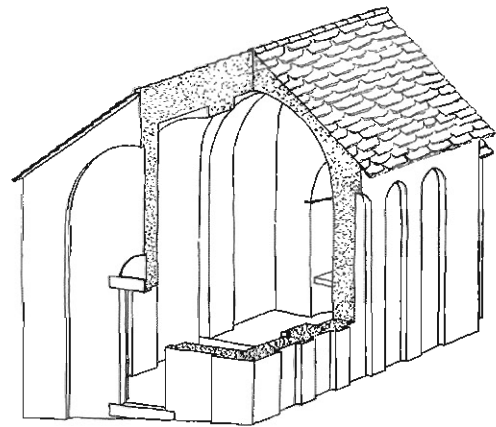

sl. 9. Ulomak pluteja oltarne ograde
(foto: Z. Alajbeg)

sl. 10. Crkva sv. Benedikta u Splitu,
pretpostavljeni izvorni tlocrt

sl. 11. Crkva sv. Benedikta u Splitu,
aksonometrijski presjek

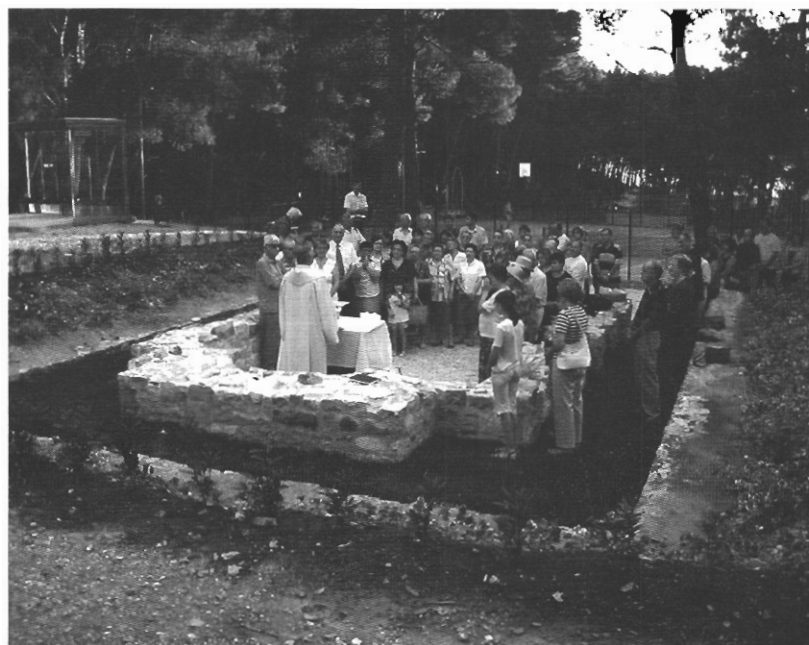

sl. 12. Stupovi druge faze oltarne ograde crkve sv. Mikule u Velom varošu u Splitu (foto: Z. Alajbeg)

sl. 13. Konzervacija pronađenih ostataka prekrivanjem geotekstilom i šljunkom (foto: Z. Alajbeg)

sl. 14. Prvo bogoslužje u restauriranim ostacima crkve sv. Benedikta 11. srpnja 2004.